(IJASSH) 2017, Vol. No. 3, Jan-Jun e-ISSN: 2455-5150, p-ISSN: 2455-7722

कालिदासीयं काव्यजगत्

डॉ० गोविन्द राम चरोरा
संस्कृत विभाग
महारानी श्री जया महाविद्यालय, भरतपुर

KALIDASIYAM KAVYAJAGAT

Dr. Govind Ram Charora
Department of Sanskrit, Maharani Shri Jaya College, Bharatpur

---

मनुजानां कार्यप्रवृत्तिः आनन्दावाप्तय एव भवति। आनन्द एव लोकसृष्टे– हेतुः। 'आनन्दाद्धयेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते, आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति चेति समामनन्त्युपनिषदः। कविरानन्दमेवोद्दिश्य काव्यं सृजति। एवमानन्द एव काव्यस्य सर्वकंषं प्रयोजनम्। 'सकलप्रयोजनमौलिभूतं समनन्तरमेव रसा–स्वादनसमुद्भूतं विगलितवेद्यान्तरमानन्द' – मित्यादि निरूपयन् काव्यप्रयोजनेषु श्रानन्दस्यैव प्राधान्यं प्रथयति।

सकलप्रयोजनमौलिभूतमानन्दं कालिदास इदम्प्रथमतया स्वकाव्यव्यूहे स्वीचकार। उक्तमेव रवीन्द्रनाथेन – 'आनन्दप्रदानाय कालिदास एवास्माकं देशे काव्यं ससर्ज।[1] काव्य आनन्दो रसास्वादनाज्जायते। कालिदासीय– कृतिषु रसतरणिी निरर्गलं प्रवहन्ती दृ श्यते। यद्यपि रसराजे श्ारे महाकवेः सविशेषं मनोरमा इति समाम्नायते समीक्षकैः, किन्तु कालिदासीयं. काव्यजगदन्यानपि रसान् क्रोडीकरोति। श्ारे न केवलं सम्भोगचित्रणेऽपितु विप्रलम्भवर्णनायामप्यनुपमा विच्छित्तिविलसति कालिदासस्य। शाकुन्तले तेन नायकयोस्तारामैत्रकं यादृशकौशलेन निर्दाशतं तादृशेनैव तयोर्विप्रलम्भजनिता व्यथापि चित्रिता। मेघदूतीयः कामुको यक्षोऽहनिशं स्वप्रियायाः समागम– मेवाभिलषन् सखीनां समक्षमपि तस्या श्राननस्पर्शलाभं बहुमन्यमानः प्रकाशे कथयितं योग्यमपि शब्दं कर्णे व्याजहार[2] स एव यक्षः जाज्वल्यमानायां दीर्घवियोगज्वलनज्वालायां दन्दह्यमानः कदाचिद् वनस्थलीषु प्रियायास्तेषां तेषामङ्गानां सादृश्यमवलोकयामास, कदाचित् प्रणयकुपितां

---

[1] दृ संस्कृत के महाकवि और काव्यः डॉ० रामजी उपाध्याय पृ० १२४
[2] मे० दू० १०६

तामालिख्याश्रु– विलुलितदृष्टिः प्रणनाम, कदाचिन्निर्दयाश्लेषहेतोः स्वप्नेषु बाहू प्रसारयामास, कदाचिच्च दक्षिणेन प्रवृत्तांस्तुषाराद्रिवातानालिलि। यो यक्षः पुराऽनवरतं प्रियया सह मनोविनोदान् कुर्वन् कालं क्षपयामास स एव वियोगविधुरः स्वप्रियां प्रति कियतीं शोकसम्भारसम्भृतां वाक्परम्परामाततानेत्यनन्यादृश– कौशलेन कासिदासो वर्णयामास।

कालिदासीये काव्ये करुणरसस्यनेषु दुःखं निर्दय नेतांसि विष्यति सहृदयानाम्। दुहितुर्गमनकाले पितुः कणस्य हृदय स्फुटते स्म। मासमवियोग– विकसयोरनुसूया प्रियंवदयोदुरूखपारावाररू स्वल्पः पादः प्रकटितोऽपि बेसामजिक्रामति। कुमारसम्भवे रतेरू, रघुवंशेऽजस्य च शोकः सहृदयहृदयानि दुनोति।

वीररसप्रसङ्गेषु कविर्न तनां सरणिमाविश्चकार, अभिनव भावभरिता भारती चाभिम्यानक्त। विदूषकस्य हास्यमयोक्तम भावर्जयन्त्येव हृदयं तथाप्यसमृद् व्यङ्गपवाणाम् क्षिपन्ती, नर्मालापैर्मनो मोहयन्ती विनोदप्रिया प्रियंवदापि न शक्यते विस्मर्तुम्। एवं स्वापव्यूहे कवीश्वरेण प्रायशः समग्रा एव रसाः समुन्मीलिताः।

कालिदासोऽखिलमपि जगत् साम्मनस्येनावलोकयति। तस्य चेतसि न केवलं समेषामपि मनुजानां कृतेऽपितु सर्वेषां जीवधारिणां जढतत्वानामपि ते च सहानुभूतिर्वर्तते। तस्य नायका न केवलं मानवानां कृतेऽपितु पशुपक्षिम जडपदार्थानामपि कृतेऽमन्दं सौहार्दं दर्शयन्ति। कालिदासीया शकुन्तला प्रपीठेषु पादपलतादिपु जलमपि पातुं न व्यवस्यति, प्रियमण्डनापि सा स्नेहेन तेषां पुष्पपल्लवादीनि न लुनाति तेषां कुसुमसमृद्धि चावलोक्य सा हर्षनिर्भरा जायते।[3] आश्रमस्य हरिणान् प्रत्यपि तत्रभवत्या विद्यतेऽनिर्वचनीयः स्नेहः। कुशसूचिविद्धमुखेषु तेषु सा इङ्गुदीतलेन व्रणविशेषणं विदधाति श्यामाकमष्टि– भिश्च तान् संवर्द्धयति।[4] शाकुन्तलस्योपक्रम एव महाकविः प्राणिनः प्रति सौहार्दभावनां प्रादर्शयति। मृगयाविहारिणं राजानं हरिणे वाणं विमुञ्चन्तं वीक्ष्य ससम्भ्रमं तापसः प्राह–न खलु न खलु वाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन्निति । रघुबंधे दधर मृगयाप्रसङ्गोऽद्यापि चक्षुषोः पुरतो नरीनृत्यति। दशरथो बने मुर्ग वीक्ष्य तस्मिन् वार्ण मोक्तुमिच्छति, किन्तु तस्मिन्नेव क्षणे मृगस्य प्रिया कापि मृगी स्वप्रियस्य देहं व्यवधाय दशरथसमक्षं समायाति। अनन्तरं कृपामृदुमना राजा बाणं प्रतिसंहरति।[5] भूपो दिलीपोऽपि नन्दिन्याः परित्राणाय

---

[3] अभि० शा० ४/११

[4] अभि० शा० ४/१६

[5] रघु ९/५७

प्राणानर्पयितुं कृतनिश्चयो भवति। धेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्या निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः[6]' राजा पाक्रामकं सिंहं प्रार्थयति– 'दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विसृज्यता बेनुरियं महर्षे' रिति।[7]

कामिवासीये काव्यजगति न केवल मानवे, पिवि सहानुभूतिः करुणा च। शकुन्तलायाः पतिगमन विद्यते। अस्मिन् काले शोकाकुला जायन्ते। मृग्य उद्गीर्णादर्भका मसूर्य परिवर्तनाः सन्ति, अपसृतपाण्डुपत्रा लताचा भूगोव युवन्ति।[8] गुरव करणं प्रन्दन्तराम निर्वा सीतां विलोक्य मयूरा नृत्यं वृचाः कुसुमानि हरियोपाद विजहुः। सीतायाः समदुःखभावं प्रपन्न समस्तमपि वनं रुरोद। नवका सीतावियोग विधुरं रघुपति वीक्ष्य ममनुरयो ता पावजितपद्मवाभिः शालाभिर्मार्ग दर्शयति स्म। दर्भाकुरनिपेक्षा मृम्पोमराजीति विलोचनानि दक्षिणस्यां दिशि व्यापारयन्त्यो रार्म सम्बोषयन्ति स्म।[9] ऋतुसंहारे हिसपथवोऽपि पारस्परिकवरं विस्मृत्य सौहार्दपूर्णा इति चित्रिताः। क्वचिद्रवेर्मपूखैभृशमभितापिता, पथि तप्तपांसुभिविदह्यमानोऽवाङ्मुखः फणी मयूरस्य तले निषीदति[10], क्वचिच्च वह्नि–सन्ततदेहा गजगवयमृगेन्द्रा इन्द्रभावं विहाय सुहृद इव समेता विपुलपुलिनादेशान्निम्नगां संविद्यन्ति।[11]

महाकवि जडजगदपि संवेदनामयं श्रतोयाव। मेघदूतीयो यक्षो मे प्राह– अर्य एवं रामगिरिविद्यते यस्तु काले काले संयोगमेत्य भवत उ बा एनमालिङ्ग्य गमनायापूच्यस्वेति।[12] मेषो यक्षसन्देशहारी कामुको रसिक एव देवलं नास्ति स प्रासारेण वनोपप्लवं प्रशमयति[13], गण्डस्वेदापन यन रुज ख्क्लान्तकर्णोत्पलानां पुष्पलावीमुखाना खाया– दानात् क्षणपरिचितो जायते[14], सरलस्कन्धसंघट्टजन्मानमुल्कापितच मरी बालभारं

---

[6] रघु २/५२
[7] रघु २/५
[8] रघु० 14/69
[9] रघु० १३/२४–२५
[10] ऋतु. 1/13
[11] ऋतु. 1/27
[12] पू.मे. 12
[13] पू.मे. 17
[14] पू.मे. 26

(IJASSH) 2017, Vol. No. 3, Jan-Jun **e-ISSN: 2455-5150, p-ISSN: 2455-7722**

धावाग्नि च वारिधारासहस्रैः धमयति।[15] यक्षोऽपि मेघस्य करुणावृत्तिमा इन्तिरू– करणतां च सम्यगवगच्छति । श्रत एवासौ तथाभूता विरहविधुरा सा मत्प्रिया स्वां नवजलमुचमवश्यमत्रं मोचयिष्यतीति मेघमवादीत्[16] । मुञ्चतः स्नेहव्यक्तिर्भवति।

ईदृाः कविर्न केवलमानन्दमयं सौहार्दमयं वा श्रपितु सौन्दर्यमयमपि जगदवलोकयति।[17] यदेव वस्तुमहाकवेलेखनी पस्पर्श, तदेव भौतिकी कुरूपतों कालिदासबमेव मानवी सृष्टिमद् यतो हि नाम नमपि सम्भाव्यते।[18] प्रभातरल ज्योतिर्वसुपात लाभदेति। तस्या रूपरः किमसमरायो बाहू च कोमलविटपानुकारिणायास्ताम्। कुसुम सोमव तस्मा पपुः परिव्यासमासीत्।[19] सा पुतला कवीशर मामा पुष्पमय, करस्रसून किसलयमिव धनाविद्धं रत्नमित्र, धनास्वादिन दयानामनपमटं फलनिय च प्रतीयाय[20]

कासिदासदृष्ठ्यामखिलमपि चराचरं जगन्नंसगिकरूपेणैव मनोहारि विद्यते।[21] शविसिय हिं मधुराणां मण्डनं नाकृतीना मिति कथयन् महाकवि– रिममदार्थ पोपयति।[22] बरवस्याश्रमे शकुन्तला निसर्गसौन्दर्यसरोवरेऽरविन्द– बालिकेव दिवासमापेदे।[23] दृ प्यन्तोऽपि शकुन्तलायाः प्रतिकृतिम् श्राश्रमस्य विरहितापूर्णमिदमंस्त।[24]

कार्यासमिथुना स्रोतोवहा मालिनी
प्रादास्तामभितो निपराणहरिणा गौरीगुरोः पावनाः।
शानालम्बितवल्वलस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छाम्यधः
शृङ्गे कृष्णमृगस्य वामनयनं कराहूयमानां मृगीम्। शा० ६.१६

---

[15] *पू.मे. 53*
[16] *मेघ. 86*
[17] *कुमार० 1/46*
[18] *कुमार .1/30*
[19] *कुमार. 1/44*
[20] *शाकु. 1/24*
[21] *शाकु. 1/24*
[22] *शाकु. 1/19*
[23] *शाकु. 1/18*
[24] *शाकु. 1/10*

कालिदासः प्राकृतिक सौन्दर्यमेव मानवाना ति कवि न तथा प्रीणयन्ति स्म यथा निरमणीय दृश्यानि मालविकि समर्थ योषिता कृत्रिमरामणीयक श्रीविहीन भारतायाः सञ्जातम्—

रक्ताशोकचाविशेषितगुणो विस्वारानकरू
प्रत्याख्यातविशेषकः कुरवः श्यामावदातारणम् ।
प्राक्रान्ता तिलकक्रिया च तिलग्नद्विरेफाञ्जनैः
सावशेव मुखप्रसाधनविधी श्रीमधिवी योषिताम् ।। माल० ३.५

भौति स्यषुष्वनुस्यूतोऽनिर्वचनीयपदार्थः कविभिः प्रेम इति कथ्यते। विदा जडजगत् धर्मम्यमिव केवलमवलोकयति, तदा तस्य जगद संवेदनविहीनं निष्प्राण निश्चेतन्यं च भवति। किन्तु यदा स भौतिक जगत्य— नुस्यूतामेकता गवेपयन् चेतनाया उच्चस्तरीयं लोकमारोहित, तदासी कामप्यन्त— दृदृष्टि लभते यया विश्वब्यापी प्रेमतत्वं तेन साक्षात्क्रियते। कालिदामात् पश्चाद्भवो भवभूतिरीदृशमेव प्रेमतत्त्वं समालोचयाञ्चकार—

व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतु
र्न खलु बहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते।
विकसति हि पतंगस्योदये पुण्डरीकं
द्रवति च हिमरश्मायुद्गते चन्द्रकान्तः।। इति ।

ताहा मत स्वस्य साक्षात्काराय तपः साधना चापेक्ष्येते। मत एव प्रेमतत्त्वमर्मज्ञी महाकविः श्भद्रं प्रेम सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत् प्राप्यते

विनमा धानप्रयस्याः काममदावाग्विोऽङ्गनाः श्रविवरित स्म। मालविकानिर्मित तजदमते प्रेम धर्मः शरविन्यतमहारे कमेह द्विपामगरदेव तिममित सीन पर नववाह। कवि पृवचनभरात स्तनभर दृष्टिस्तस्थाविपातिता विद्यते। मानविकाग्निमित्रयोः प्रेमा कामवासनामय मजि, सरद सूक्ष्मतरं हृदयतश्वमपि कविना विषयीकृतमादि एवासोत्। एताः परिशुद्धिः कथं जायेत इत्यविष्य कवीश्वरी प्रतवान् विस्तु तथापि काम एवं प्रभविष्णुविद्यते स काम स्वार्थपरायण निष्ठुरश्च भवितुमर्ईतीत्युक्य निदर्शनेन सभ्य कविना इत्यवमाषनिष्ठस्य प्रोणो निष्फलता हेयता चोभयोः रूपकयो वनानि। एतादृशः प्रेमा निर्मम

दोस्ती वोल्कण्ठितः साकोऽस्थिरश्च भवति। उश्या विहरन् पुरुश्वाः कामपि विद्याधरसुन्दरी सतृष्णं नेत्राम्यां परोस एवं पश्चाद्यविप्रयोगेऽतिमात्रं विललाप।

कुमारसम्भवमेघदूतयोः शाकुन्तले च कवीश्वर एतादृशं निम्नाभिमुख प्रेमा परियो शुद्धप्रेभ्यः पाश्वतों महतां सत्तां च समदर्शयत्। पार्वती– दुयन्तयोश्च प्रेमा वासनायाः पिच्छिलपङ्कप्रापप्रदेशे प्रादुभूतः किन्तु अन्ततो वैराग्यस्य राजमार्ग पस्पर्श। मदनदहन प्रसङ्गात् प्राक् पार्वती ऐन्द्रयविलासमेव प्रेयश्वरमा परिणति मेने। घ एव शंकरविजयाय सन्न कुसुमाकरे–

विवृण्वती लतापि भाव–
मरू स्कुटद्बालकदम्बकल्पः।
साचीकृता चारुतरेण तस्थौ
पर्यस्त विलोचनेन।। कु०सं० २०६८

पार्वत्या एवाह प्रेमा शिवस्तिरश्चकार। तदनु सा स्वकालुष्यं तपसा ममा। तपसा तस्याः स्वायंलिप्तः प्रेमा परिशुद्धो भूत्वा निखिलजगति मनुस्यूतेन प्रेम्णा तदाकारितोऽभवत्। तदानीं पार्वत्याः प्रेम्णः परिचिर– नन्द्र प्रपन्नः। मत एव तस्या पाश्रमे सर्वतः सौहार्दमयं वातावरणं प्रसार।

सता पूर्वगयामातुरता तत्याज श्अद्य प्रभूयता तवास्मि दासश इति कथय कर मा प्रथमं पितरं प्रति परिणाम समविद्यत्। एवं शकुन्तलायाः प्रेमापि वागतायाः प्रादुरभवत्। एवाइन प्रेम्णा लोडितमानसा सा राशि वाले स्वस्य सर्वमधिकारमम्यलयत्। भत एवं तपोवने तस्याम्यहृदयतो माना जगाव – श्प्रममन्तःपुरविहार– पर्युत्सुकस्य राजर्वेदपरोधनेश ति। तदनु दुष्यन्तस्यानम्यगतो मात्र श्रीतिमाना विश्रब्धहृदया राजकुले यदा राजा तिरस्कृता तदा गविता सा मानिनीकृप्रनायें, मात्मनो हृदयानुमानेन सर्व प्रेक्षसश इत्यादिवचोभितं तवती। तादृश्याः शकुन्तलाया हृदये विशुद्धप्रेमरसधारा प्रवाहतुकामः कविता मारीचाश्रमे प्रेषयति। तस्मिन्नाथमे सर्वतः प्रसृतार्या नीरवतायामपगतविनोद विगलिताधीरभावं साक्षपयति समयम्। गम्भीरतरा निःस्तब्धता एकाकिता हत सामावेष्ट्य विजुम्भेते। स्वीयैः मान्द्रशोकः सा विद्याल रिक्ततां पिपत्ति। यस्मिन् तपोमयजीवने तस्या गर्यो मानोऽहङ्कारच विगलिता जायन्ते। भ्रत एवान्ततः पश्चात्तापज्वलने ज्वलन्तं पादमूले पतन्तं दुष्यन्तं सा नैवोपालभते, श्प्रपितुश नूनं मे सुचरितप्रतिबन्धकं पुराकृतं तेषु दिवसेषु परिणा– माभिमुखमासीद्येन

सानुक्रोशोऽप्यार्यपुत्रो मयि तथाविधः संवृत्तः इति वचो– विन्यासेन पूर्वप्रेम्णः सङ्कीर्णतां सूचयित्वा प्रदर्शयति निःसोमप्रेमाणम्।

यक्षदुष्यन्तयोः प्रेमापि वासनाकलुपितः कर्त्तव्याकर्तव्यविवेकं न करोति स्म। वियोगाग्निनासौ परिशुद्धः सन् सर्वतः सुगन्धिं व्यकिरत्। यक्षिष्या संयुक्तो यक्षस्तां विहाय गर्व जगद् व्यस्मात्। स एवं वियोगकाले जगति परि– व्याप्तं प्रेमतत्रत्वमनुभवन् मेघस्य सन्तापहरणशीलतामुपश्लोकयन् क्वचित् पुष्पला– बीनां कृते सहानुभूति प्रददर्श, क्वचित् सिन्धुनद्याः कार्य संस्मृत्य दुःखितो बभूव, क्वचिच्च मेघं वारिधारासहस्रर्दावाग्नि प्रशमयितुं प्रार्थयामास। दुष्यन्तोऽपि वियोगकाले विश्वबन्धुत्व–भावनामन्वभूत् ।

1 – यत्र येन वियुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन बन्धुना।
स स पापादृते तासां दुश्यन्त इति दुयताम्।। अभि 6/22

त्यति पद प्रेम इति समाम्नायते तत् सर्वा हा इति कथ्यते। कालिदासो निखितगति परिव्यासो स्वोपकार व सर्वात्मिक सत्तामसी वियभिपानेन व्यगुणोत् एषा ममता कालिदास मतेऽष्टाभिर्मूतिभिः कृत्स्नं जगद् विभति।

नामभेदेव जनैः विविधरूपेषु पृथक् पृथक् पूज्यमानापि सा सता एय पाप मानवस्वस्था नेस्टपपवाप्नोति धतः एव कालिदासो मान लाये तपसि च प्रवर्तयन् संसक्ष्यते स तपःपूतमेव जीवन मन्यस्त।

एषा सर्वव्यापिनी सत्ता बराबरजगतः क्षेमं वितत्याना वर्तते। काहि– दासस्येदृयों विचारयामनवगच्छन् जगद् दुःखमयं मन्यमानः कीो व्यर्थमेव कालिदास कदमामास वस्तुतः कालिदासो जगति व्याधि–पराभवाद्यामुपस्थिति सम्यगालोचयामास किन्तु तेषां मङ्गलमयपरिणतो दुरूख दैन्य–

गुरुदुः साधा निराशादिभि सदाचन ।
मग कथय कवीश्वर सनातन ।।
उपजावा या राजकु कि प्रवर्तन दिवानिशम् ।
प्रवृतं कि हननं नासीत् कृपाणादिभिः प्रन्ययम् ।।
निष्ठर्ण नाथितानिकारानयेः पिता ।
सीवेदनाले स्वपि गता कि वानिद्रा नै निया ।।

निखिलमूनि तव कविता विमला स्वयम् ।
मध्ये सोमापर्य विकसितमभिप्रमोदप्रभाकरम् ।।
नैवापत्तिर्न चापि शोकः परमदारणा न वा ब्यया।
नैताभिस्ते समवलोक्यते कविता कचिदपि कलङ्किता ।।
जीवितसिन्धु प्रमथ्य गरलं प्राणहरं त्वं प्रापितवान् ।
उदीर्णाश्च ये सुपातुपारा समन्ततस्तान् विकोणवान् ।। २

सन्दर्भ :-

1– अभि. ष .1/1
2. विक्रमों .1/1
3– एव मूर्तिबिभिदेत्रिया सा सामान्यमेषां प्रथमावस्थम्।
– विष्णोर्हरस्तस्य हरिः कदाचिद वेवास्तयोस्तावपि धातुरायो।। (कु.सु 7/44द्ध
सां तामवस्थां प्रतिपद्यमानं स्थितं दश व्याप्य दिशो महिम्ना।
विष्णोरवास्यानवधारणीयनीहस्ता रूपमिवत्तया वा।। (रघु० 1305)
4–पादानं हि विसर्गाय सत वारिमुचामिव। (रघु० 4/86)
पर्यायीतस्य सुधि लाक्षपः श्वाभ्यतरो हि वृद्धेः। (रघु० 5/16)